

УДК 340.11:12.00.01

**ДЖЕРЕЛА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В ГЕТЬМАНЩИНІ
У ПЕРІОД ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ VXII-ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ VXIII ст.**

**SOURCES OF LEGAL REGULATION OF LAND RELATIONS IN THE HETMANATE
IN DURING THE SECOND HALF VXII-FIRST HALF VXIII CENTURY**

Кулішенко О.Ю.,

*аспірант кафедри історії держави і права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Стаття відображає становлення правової системи на території Української Гетьманської держави. Проаналізовано джерела права, що діяли на її території у період другої половини VXII-першої половини VXIII ст. в контексті правового регулювання земельних відносин. Особливу увагу приділено дослідженню гетьманських договорів.

Ключові слова: земельні відносини, гетьманські договори, Литовський Статут, магдебурзьке право, звичаєве право.

Статья отражает становление правовой системы на территории Украинского Гетманского государства. Проанализированы источники права, действовавшие на ее территории в период второй половины VXII – первой половины VXIII ст. в контексте правового регулирования земельных отношений. Особое внимание уделено исследованию гетманских договоров.

Ключевые слова: земельные отношения, гетманские договоры, Литовский Статут, магдебургское право, обычное право.

The article reflects the development of legal systems in the Ukrainian Hetman state. Sources of law in force in its territory during the second half of the first half VXII-VXIII century in the context of regulation of land relations. Particular attention is paid to the thorough investigation of hetman contracts.

Key words: land relations, hetman contracts, Lithuanian Statute, Magdeburg law, customary law.

Постановка проблеми. Питанням джерел права Гетьманської доби, а особливо ґрунтовному аналізу гетьманських договорів, з приводу регулювання земельних відносин в Україні досить мало приділено уваги з боку вчених. Хоча саме вони відображають головні принципи та порядок володіння, користування та розпорядження землею, що склались на той час і створили підґрунтя для правового регулювання права власності на землю у сучасному розумінні.

Стан дослідження. Досліджували право в українській козацькій державі такі науковці, як О. Гур-

жій, І. Грозовський, Д. Бантиш-Каменський, А. Кістяківський, І. Бутич, Л. Москвич, В. Рубаник, М. Домашенко.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи правове регулювання земельних відносин в Україні на території Гетьманщини, необхідно розпочати з визначення та загальної характеристики поняття «правове регулювання» в теорії держави і права.

Життєдіяльність суспільства в державі забезпечується владою та правом. У державі з демократичними принципами право відображає справедливість і узгодженість інтересів громадян.

За визначенням О.Ф. Скакун правове регулювання – це упорядкування суспільних відносин, здійснюване державою за допомогою права і сукупності правових засобів, їх юридичне закріплення, охорона і розвиток [1, с. 529].

Під правовим регулюванням П. Рабінович розуміє здійснюваний державою за допомогою всіх юридичних засобів владний вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування, закріплення охорони і розвитку.

А. Черданцев зазначає, що правове регулювання – це впорядкування суспільних відносин за допомогою норм права та інших правових засобів (актів застосування, договорів тощо) [2].

З огляду на наведені визначення серед вчених сформувався майже єдине розуміння правового регулювання як сукупності засобів юридичного впливу на поведінку конкретної особи в суспільстві в тій чи іншій ситуації з метою упорядкування і узгодженості її поведінки встановленому в суспільстві правопорядку, задля забезпечення мирного співжиття та задоволення законних інтересів суб'єктів права.

Правове регулювання обумовлюється об'єктивними та суб'єктивними чинниками, а саме: політичним становищем держави, економічним розвитком суспільства, рівнем правової культури населення та принципами здійснення державного регулювання.

Узагальненими ознаками правового регулювання є те, що: 1) воно є різновидом соціального регулювання; 2) за допомогою нього держава вказує міру належної та допустимої поведінки; 3) спрямоване на досягнення певних цілей та пов'язане з реальними відносинами, а тому має результативний характер; 4) здійснюється за допомогою конкретних правових засобів; 5) гарантує виконання норм права, що забезпечується державним примусом.

Однією з пріоритетних сфер правового регулювання у суспільстві являється сфера економічних майнових відносин.

Найбільш важливим, цінним і незамінним об'єктом матеріального світу є земля.

Вона стає об'єктом земельних відносин тому, що використовується людьми, які привласнюють продукти землі і використовують її корисні властивості [3, с. 7].

У зв'язку з зазначеним ця сфера суспільних відносин, як ніяка інша, потребує упорядкування та правового регулювання.

Таким чином, правове регулювання земельних відносин – це регулювання правом суспільних відносин з приводу володіння, користування, розпорядження землею.

Правова система України у період кінця XVII – другої половини XVIII має свої особливості, зумовлені, з одного боку, відродженням втраченої державності, результатом чого стало формування та розвиток українського права, а з іншого боку – процесом її загарбання іноземними державами, розшматуванням на дві частини та поширенням законодавства сусідніх держав.

Основа правової системи України становило звичаєве право. Воно продовжувало діяти на її території в цей період часу.

Для українців характерним завжди було відчуття справедливості та усвідомлення необхідності регулювання суспільного життя правилами поведінки. Норми звичаєвого права були настільки органічними та відповідали вимогам часу, що діяли досить довгий період, особливо на Запорізькій Січі. Ними користувалися судові та адміністративні органи, його норми застосовували упорядники нормативних збірників та кодифікатори.

Словосполучення «права і вольності», «малоросійські права», що зустрічаються у правових документах доби Гетьманщини, яскравим прикладом яких є договори, що заключались гетьманським урядом з московською владою, і є саме тими нормами звичаєвого права, які сформувались на території України і, до речі, часто підтверджувались Московією у вказаних договорах другої половини XVII ст.

Так, наприклад, ст. 1 договірних статей Юрія Хмельницького від 17 жовтня 1659 року проголошувала: «...царское величество пожаловаль изволят подтвердити права и вольности войсковыя, какъ издавна бывало въ Войскѣ Запорожскомъ, чтобъ своїми правами суживались и вольности свои имѣли въ добрахъ и въ судохъ...» [4, с. 115].

Згодом поступово з кінця XVII ст. норми звичаєвого права поглинаються нормами гетьманського права, а далі повністю витісняються російським законодавством.

Варто наголосити, що це не означає втрату ними своєї регулятивної дії та припинення використання на території Гетьманщини. Саме норми українського звичаєвого права лягли в основу гетьманського правотворчого процесу, а далі увійшли у кодифікаційні збірники так званих малоросійських прав разом з магдебурзьким чи Хельмінським правом та Литовським статутом 1588 року, застосування яких в Україні було традиційним явищем.

Український народ досить довго не мав своєї держави, тому його права система регулювалася законодавчими актами інших держав та використовувались іноземні джерела права.

Законність зазначених джерел на початку XVIII століття підтверджували загальноімперські акти, універсал гетьмана І. Скоропадського від 16 травня 1721 р., «Решительные пункты» (п. 20) від 22 серпня 1728 р., інструкція гетьмана Д. Апостола судам від 13 липня 1730 року [5, с. 133].

Розпочнемо дослідження питання джерел регулювання земельних відносин з аналізу положень головних міждержавних договорів гетьманів України з Московською державою.

Так, говорячи про Березневі статті 1654 року, доцільно відмітити, що для Б. Хмельницького вказаний договір був, насамперед, звичайною угодою про військову допомогу в боротьбі проти Польщі. Крім того, уряд Богдана Хмельницького цим договором ставив завдання закріпити за Україною її права та вольності та не допустити в майбутньому їх порушень і обмежень царизмом.

У першій статті йшлося про підтвердження «прав і вольностей» Війська Запорозького, тобто прав і вольностей України, оскільки формула «гетьман з Військом Запорозьким» репрезентувала в офіційних юридичних і дипломатичних документах Української Гетьманської держави, що складалася в ході Визвольної війни 1648-1657 рр. У статті говорилося про непорушність прав і вольностей козацького стану в управлінні, суді й у приватних правових відносинах, зокрема в «добрах», тобто в матеріальній власності.

Стаття сьома декларувала недоторканність козацьких земель і маєтків та їх спадкування козацькими вдовами та дітьми.

Аналогічні положення щодо збереження козацьких прав та захисту козацьких земель зафіксовані в Переяславських договірних статтях Юрія Хмельницького від 17 жовтня 1659 року: «... ім'яні козацкихъ чтобъ никто не отнималъ, которые землю имѣють, и съ тѣхъ земель пожитки чтобъ при тѣхъ имѣніяхъ добровольне были, также бы и вдовъ, послѣ козаковъ остальныхъ, дѣти такія жъ вольности имѣли, какъ предки и отцы ихъ» [4, с. 115].

За Московськими статтями від 22 жовтня 1665 року Україна остаточно втратила свою незалежність та перейшла під «высокодержавную и крѣпкую руку, в совершенное и истинное подданство государемъ царевичей» і, крім того, наголошено було на тому, що віднині «городами и землями владѣти и оныя заступати монархомъ, а не гетманомъ».

Однак прописувалося, що права і вольності козацькі на «всякие мѣста козацкія, се есть, гаи, сады, займища, сѣножати, поля, огороды, при вольностяхъ не нарушено» [4, с. 266].

Крім того, вотчини залишались за тими, хто володів підтверджувальними документами на них: «быть вотчинамъ по старине и по купчимъ, за кем они нынѣ есть».

За Глухівськими статтями 1669 року Д. Многорішного універсали гетьманів на надання землі, маєтків та, навіть, вітряків потребували затвердження царськими грамотами.

Також Глухівськими статтями козакам було заборонено придбавати землю у міщан, що все більше обмежувало козацькі «вольности».

Згодом Коломацькими статтями 1687 року в п. 10 «их царское величество» за проханням І. Мазепи без його листа видачу жалуваних царських грамот на села і вітряки «давать не указали».

Цікаво також те, що в п. 9 Коломацьких статей на прохання Київських міщан гетьман звертається до «их царского величества» за допомогою у вирішенні спору за землі між міщанами та монастирями і просить: «чтоб посланные ево, гетманские, вместе с высланными ис Киева спорныхъ земель и о сенокосов досмотрели и по давнымъ правамъ сохранили, кому они належатъ здавна».

И великие государи, их царское величество, указали о том в Киев, к боярину и воеводамъ послать свою великихъ государей грамоту, чтобъ он, боярин и воевода, для досмотру и розводу техъ земель послалъ из дворянкого пристойно, да дьяка, и велелъ те земли и сѣнные

покосы и всякие угоды розвестъ и размежевать по крепостямъ, и по старымъ межам и граням, и урочищамъ в правду техъ монастырей, при властяхъ и при мещанахъ киевскихъ, чтобъ впредь о томъ никакова челобиться и спору от нихъ не было, и учинить тому всему книги и чертежъ, и прислать къ Москвѣ» [6, с. 149].

Наведене чітко ілюструє контроль щодо земельних питань в Україні, який здійснювався Московією.

В «Решительныхъ пунктахъ» Д. Апостола 1728 року в п. 8 йшлося про те, як і в попередніх договорах, давніші козацькі володіння, отримані за службу, або куплені, залишались за ними, а також за «доношення», з контексту розуміємо це слово як «клопотання» гетьмана за «показные услуги» і за службу цар «содержал и награждал» їх іншими наділами.

Пункти 9, 10 демонструють, що на початку XVIII століття наділи за службу чи ті, що видаються «на булаву», мали тимчасовий характер і без дозволу царя не підлягали відчуженню. Так, «маєтності, ежели какиє еще на булаву надлежали, и Гетманъ Скоропадский взялъ себе и утвердилъ жалованными грамоты жене своей и детямъ в собственное владение, и къ монастырямъ, роздалъ, освидетельствовать, и ежели которые подлинно надлежали, на булаву ж и те возвращать».

Маєтки, які перейшли в «собственное владение» генеральної старшини, полковників, сотників за гетьманськими універсалами, підтвердженнями царськими грамотами, що перебували до цього у володінні уряду, ратуші чи канцелярії після позбавлення їх чину або в разі смерті поверталися назад. [7, с. 630].

Крім того, зазначеними пунктами, незважаючи на указ 1727 року, дозволено купівлю-продаж нерухомості росіянам на території України, а українцям – на території тодішньої Росії.

Разом з цим було заборонено козакам та іншому населенню України будь-яким чином передавати та відчужувати земельні наділи монастирям.

Отже, з тексту договорів чітко прослідковується, що, незважаючи на те, що царських уряд, хоча і наче «підтверджував права і вольності» козацькі, але в цей же час з кожним наступним договором Московська держава «неотступно» загарбувала Україну, поширювала свій вплив на всі сфери українського життя, в тому числі все більш жорстко та владно «диктувала» свої умови та правила отримання, користування та розпорядження землею.

Наступним джерелом земельного права Української гетьманської держави є Литовський Статут 1588 року.

Норми Статуту 1588 року застосовувались у тій частині України, яка у XVII ст. була приєднана до Московської держави, а також і на тих українських землях, які продовжували залишатися у складі Польщі. Тільки 25 червня 1840 року указом Сенату було скасовано дію Статуту 1588 року на території Київської, Подільської і Волинської губерній. На Лівобережній Україні 15 квітня 1842 року імператорським указом було затверджені «15 поглядів Державної Ради про різні права і установи Малоросії», які фактично ліквідували тут дію Третього Статуту. Таким

чином, загальноросійське законодавство остаточно витіснило Статут 1588 року з території України. Проте його вплив спостерігався у дії судових органів Полтавської та Чернігівської губерній майже до 1925 року [8, с. 141].

Згідно із Литовським Статутом 1588 року общинне землеволодіння на час його дії було майже ліквідоване. Власниками землі могли бути тільки «вільні люди благородного стану». Землі шляхти поділялися на родові та вислуги. Родові землі переходили в спадщину тільки за законом. У разі продажу такої землі родичі користувалися переважним правом її купівлі. Вислуги – землі, які з часом прирівнювали до інших видів земельної власності, і їх власники отримували право вільного розпорядження ними. Статут передбачав недоторканність права власності. Власність шляхтичів, зокрема, не могла бути конфіскована без рішення суду [9, с. 148].

Іншим важливим джерелом права української держави, що також регулювали земельні відносини, стали збірники магдебурзького права – «Саксонське дзеркало» та «Порядок». Однак вже в першій половині XVIII ст. в результаті тісного переплетення діяльності міських та полково-сотенних судових органів, де фактично переважала козацька старшина, що всіляко обмежувала міське самоуправління, відбувається

заміна магдебурзького права статутним [10, с. 55].

Досліджуючи зазначені збірники права, можна констатувати той факт, що окремі розділи, присвячені регулюванню земельних відносин, у них відсутні. Норми, що стосуються земельних питань, знаходимо в різних розділах по тексту.

Крім того, Литовський статут, збірники магдебурзького права, звичаєве право містили різні, а у деяких випадках – суперечливі одне одному, норми, що регулювали земельні відносини.

Висновки. Враховуючи викладене, варто зазначити, що важливу роль у регулюванні суспільних відносин у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. на території Гетьманщини відігравали гетьманські договори з Московською державною. Мали чинність джерела права польсько-литовського походження: князівські та королівські грамоти, постанови сейму, збірники і статути, зокрема Литовські статути та збірники магдебурзького права. Їх законність підтверджували гетьманські універсали та інструкції судам.

Вказані джерела створили основу для становлення правової системи на території Української Гетьманської держави в цілому та, зокрема, заклали базові положення регулювання земельних відносин в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Скакун О.Ф. «Теория государства и права: Учебник. – Харьков : Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.
2. Зайчук О.В., Оніщенко Н.М. «Теорія держави и права. Академічний курс». – Електронний ресурс. – Режим доступу : http://www.ebk.net.ua/Book/law/zaichuk_tdp/part3/1201.htm.
3. Земельне право України : Підручник / За ред. Погрібного О.О., Каракаша І.І. – К. : Істина, 2003. – 448 с.
4. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687) / [упор. І.Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко]. – Київ-Львів : НТШ, 2004. – 1088 с.
5. Історія держави і права України: у 2 т. / За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренко. – К. : Видавничий дім «Ін Юре», 2003. – 261 с.
6. РДАДА. – Ф. 229: Малороссийский приказ. – Оп. 2. – № 57: О приезде в Москву И. Мазепы. – Арк. 137зв. –149.
7. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Вст. ст., упор. та примітки П. М. Саса, В. О.Щербака. – К. : Либідь, 1994. – 768 с.; іл. («Пам'ятки історичної думки України»).
8. Москвич Л.Г. Литовские Статути в украинской советской историографии // Первый Литовский Статут 1529 года (Материалы республиканской научной конференции, посвященной 450-летию Первого Статута). – Вильнюс, 1982. – С. 135–143.
9. Музиченко П. История государства и права Украины. – К., 1999. – 273 с.
10. Теличенко И. Очерк кодификации малороссийского права до введения «Свода законов» // Киевская старина. – 1888. – № 10. – С. 22–68.